

ابهام و ابهام‌آفرینی در تلمیحات اسطوره‌ای، حماسی و عیسوی دیوان خاقانی

اکبر حیدریان*

سیدجواد مرتضایی**، مریم صالحی نیا***

چکیده

خاقانی شروانی (۵۲۰-۵۹۵ ه.ق) از شاعران بزرگ سبک آذربایجانی است که از ویژگی‌های برجسته این سبک، استفاده از ابزارهای گوناگون جهت دشوار ساختن کلام است. اشراف خاقانی بر اسطوره‌ها و آموزه‌های مسیحی و توجه به ظرافت‌ها و دقایق تلمیحی آن، بی‌گمان بر پیچیدگی و ابهام در عبارت‌پردازی‌های او مؤثر بوده است. این مقاله در پی آن است تا با بررسی تلمیحات اسطوره‌ای و حماسی و نیز اشارات عیسوی دیوان خاقانی، دلایل ابهام و پیچیدگی در تلمیحات او را مشخص کند. بررسی مأخذ تلمیحات از اهداف این پژوهش محسوب می‌شود. روش این پژوهش، بررسی نمونه‌ها بر اساس متن اشعار خاقانی و دیگر آثار او و برون‌متن و کتاب‌هایی است که به نظر می‌رسد خاقانی از آن‌ها مطلع بوده است. با توجه به این که یکی از سطوح ابهام در شعر خاقانی ابهامی است که عامل ایجادکننده آن برخی تلمیحات موجود در اشعار اوست، تحقیق در این باره امری ضروری است. نتایج به دست آمده نشان‌دهنده آن است که ابهام در تلمیحات خاقانی، بیشتر در دسته ابهامات عمدی قرار دارد.

کلیدواژه‌ها: خاقانی، تلمیح، ابهام، اسطوره، حماسه، مسیحیت.

* دانشجوی دوره کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فردوسی مشهد (نویسنده مسئول)
Akbar.hei93@gmail.com

** دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فردوسی مشهد، gmortezaie@ferdowsi.um.ac.ir

*** استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فردوسی مشهد، m.salehinia@um.ac.ir

تاریخ دریافت: ۹۷/۱/۲۵، تاریخ پذیرش: ۹۷/۴/۲۲

۱. مقدمه

استفاده از ابزارهای گوناگون جهت دشوار ساختن کلام ویژگی برجسته سبک آذربایجانی است که خاقانی شروانی به‌عنوان نماینده شاخص این سبک، به‌خوبی از این ابزارها بهره گرفته است. فارغ از مضامین و تعابیر نو که کلام خاقانی را دشوار ساخته و او را شاعری دیرآشنا جلوه داده است؛ پشتوانه وسیع فرهنگی او نیز در اغلاق کلام او بی‌تأثیر نبوده است.

سبک شخصی یا به تعبیر خاقانی «طریق غریب» او چنان رقم خورده که شاعر سخت علاقه‌مند به استفاده گسترده از یک پشتوانه سترگ فرهنگی است. خاقانی با بهره‌گیری از این پشتوانه دست به خلق مضامین، تعابیر و تصاویری می‌زند تا سخنش را از دام ابتذال و تکرار برهاند. (مهدوی‌فر، ۱۳۹۱: ۱۳۱).

چنان‌که می‌دانیم، شعر خاقانی در مقایسه با دواوین دیگر، شعر تصویری است. در شعر تصویری گستره استفاده از صور خیال، قابل مقایسه با شعر حرفی نیست؛ لذا، بیشترین استعاره‌ها، تشبیهات، کنایات و تلمیحات در این نوع از شعر به کار گرفته می‌شود (← شیری، ۱۳۸۸: ۱۴۶).

از آن‌جایی که بخش قابل توجهی از تلمیحات خاقانی در خدمت تصویرگری واقع می‌شود، تلمیح به‌عنوان یک عنصر برون‌متن و پُررنگ در ایجاد سبک شخصی او نمود فراوان دارد؛ به دیگر سخن، خاقانی از تلمیح چون دیگر عناصر شعری به‌مثابه ابزاری جهت تصویرگری استفاده کرده است. بخشی از ابهام موجود در دیوان خاقانی، منوط به روایات متنوعی از تلمیحاتی است که وی با آن‌ها آشنا بوده اما بیشتر مخاطبان از آن بی‌اطلاع‌اند. در این جستار، به دلیل بسامد بالای تلمیحات، فقط به بررسی دلایل ابهام در تصویرگری تلمیحات اسطوره‌ای، حماسی و اشارات عیسوی، می‌پردازیم.

۲. ابهام

شاید بتوان گفت ابتدایی‌ترین تعریف از ابهام عبارت است از: «پوشیده و مجهول گذاشتن، بسته کار کردن، پوشیده گفتن، دور کردن و راندن کسی از کار» (شاد، ۱۳۶۳: ذیل «ابهام»). اولین مفهوم ابهام در متن ادبی که به ذهن متبادر می‌شود این است که متن بیش از یک معنی داشته باشد. بر همین اساس، نظر منتقدان ادبی گذشته بر آن بود که در اثر ضعف و ناتوانی مؤلف (نویسنده/ شاعر) در جایی که باید کلام معنای صریح و دقیقی داشته باشد،

ابهام به وجود می‌آید. علاوه بر آنچه که گفته شد برخی دیگر از محققان بر این باورند که «وقتی یک واحد زبانی، دارای مدلول میان‌مرزی یا دارای مدلولی باشد که نتوان حکم قطعی برای آن صادر کرد، آن واحد زبانی دارای ابهام و نارسایی است» (داوری، ۱۳۷۹: ۳۴). البته امروزه این معنا مطرود شده و حتی پس از ارائه نظرات ویلیام امپسون^۱، این اصطلاح بار معنایی مثبت گرفته است. از قرن بیستم به بعد منتقدان و نظریه‌پردازان ادبی، ابهام را جوهر ذاتی متن ادبی به شمار می‌آورند.

ابهام، جوهره ادبیات است و ارزش هنری و راز ماندگاری آثار جاودانه بسته به میزان ابهام نهفته در آنها است. اگر ابهام را از متن‌های ادبی اصیل حذف کنیم، گوهر ادبی آن را کنار گذاشته‌ایم. ابهام با شرکت دادن خواننده در آفرینش معنا، نوعی تعامل میان خواننده و متن ایجاد می‌کند و از آنجا که خوانندگان را در طول تاریخ به واکنش وامی‌دارد، پیوسته امکان گفت‌وگوی نسل‌های مختلف با متن فراهم می‌آید (فتوحی، ۱۳۸۷: ۳۲).

در یک تقسیم‌بندی کلی ابهام را می‌توان به دو گونه ابهام ساختاری و ابهام طبیعی تقسیم می‌شود.

۱.۲ انواع ابهام در شعر

در دوره جدید، مطالعات ابهام‌پژوهی در ایران نیز نخستین بار توسط خسرو فرشیدورد آغاز شد. باید بیان داشت اگرچه وی در بحث‌های خود در مورد ابهام به امپسون و کتاب هفت نوع ابهام اشاره کرده است؛ اما در رده‌بندی فرشیدورد که اتفاقاً آن‌هم هفت دسته است تأثیر آن‌چنانی از امپسون دیده نمی‌شود. پس از آن نجیب مایل هروی در کتاب صور ابهام در شعر فارسی، ابهام‌های شعر فارسی را در سه دسته ابهام ذاتی (طبیعی)، ابهام عارضی و ابهام عمدی تقسیم می‌کند (← مایل هروی، ۱۳۳۰: صفحات مختلف). خواجهات نیز در مقاله «عوامل ایجاد ابهام در شعر معاصر فارسی»، ابهام در شعر فارسی را مطابق با نظر مایل هروی طبقه‌بندی می‌کند. خواجهات معتقد است که ابهام طبیعی، انواع متعددی دارد که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از: ۱. ابهام ذاتی که همیشه با شعر عجین شده است. ۲. مانع تراشی برای ایجاد درنگ در خواننده، این مانع تراشی از طریق به‌کارگیری استعارات، سمبل‌ها و کنایات ایجاد می‌شود. ۳. ایجاز، آوردن معانی بسیار با لفظ اندک. ۴. ورود مسائل جدید علوم. ۵. نابهنجاری نحوی. ۶. نداشتن آگاهی از تلمیحات و زمینه‌های تاریخی آن. ۷.

آشنایی‌زدایی لفظی و معنایی. ۸. آرکائیسیم (باستان‌گرایی)، (← خواجهات، ۱۳۸۷: ۷۵-۹۷). قهرمان شیرینی در مقالهٔ «اهمیت و انواع ابهام در پژوهش‌ها»، ابهام را بر اساس عوامل تأثیرگذار درونی و بیرونی تقسیم می‌کند. بر اساس نظر وی «ابهام و عوامل ابهام‌آفرین در درون‌متن، آن دسته عوامل و ابهام‌هایی هستند که مستقیماً به ساختار درونی متن مربوط می‌شوند» (شیری، ۱۳۹۰: ۲۷). بر همین اساس، ابهام‌های ایجادشده در این دسته‌بندی خود به سه طبقه تقسیم می‌شوند: «ابهام‌های زبانی، ابهام‌های ادبی / هنری و ابهام‌های موضوعی / محتوایی» (همان: ۲۷). برابر نظر ایشان، ابهام‌های برون‌متنی اگرچه به‌طور مستقیم با بافت درونی متن ارتباط پیدا نمی‌کند اما چون هاله‌ای اطراف آن را در برمی‌گیرد. بر این اساس، ابهام برون‌متنی نیز در سه بخش قابل تقسیم است که عبارت‌اند از: نویسنده، خواننده و زمینه (← همان).

چنان‌که از این مختصر برمی‌آید، ابهام انواع مختلف و تقسیم‌بندی‌های گونه‌گونی دارد. بدیهی است که تعدد تقسیم‌بندی‌ها ریشه در تعدد دیدگاه‌ها دارد و به بیان دیگر، گستردگی افق دیدگاه‌ها و افق انتظارات باعث‌وبانی به وجود آمدن دیدگاه‌های مختلف است. اگر بخواهیم از منظر نقد متون به دیدگاه‌های مطرح‌شده دربارهٔ ابهام بنگریم؛ باید گفت همهٔ این تعاریف و عوامل ابهام‌ساز را در دو دسته می‌توان تقسیم کرد. بخشی از این ابهامات از سمت‌وسوی مؤلف (نویسنده / شاعر) ناشی می‌شود و قسمی دیگر، مربوط به مخاطب و دریافت‌کنندهٔ متن (خواننده = مصحح / شارح) است.

۲،۲ ابهام و تلمیح

در برخی از متون، ابهام واردشده بر متن به این دلیل است که تصور نویسنده بر آن بوده که مخاطب دربارهٔ آن موضوع اطلاعات لازم را دارد و دیگر نیازی به تکرار جزء‌به‌جزء یا به تعبیری طابق النعل بالنعل آن نیست. این قول به معنای پرهیز از تکرار و اکتفا به اختصار است. تلمیح یک اشارهٔ گذرا به یک حقیقت مفصل است؛ نه بیان کامل آن، پس به همین دلیل، همواره باعث ابهام در کلام می‌شود. میزان و مقدار ابهام در این‌گونه اشارات بستگی به اطلاعات مخاطب دارد. هرچه آموخته‌های او دربارهٔ موضوعات تاریخی، مذهبی و ... بیشتر باشد، مجهولات و ابهامات او نیز در برابر متن کم‌تر می‌شود. سطح استفاده از تلمیح^۲ در بین شاعران و نویسندگان متفاوت است. هر شاعری با توجه به میزان اطلاعاتش در مورد مسائل اساطیری، ملی، مذهبی و ... از تلمیح بهره می‌جوید؛ بنابراین «استفاده از تلمیح،

نشانه وسعت اطلاعات و غنای فرهنگی شاعر است و بر لطف و عمق شعر می‌افزاید» (میرصادقی، ۱۳۷۷: ذیل «تلمیح»). شاعرانی که به ساخت تلمیح توجه دارند تلمیحات آنان موفق‌تر است. در ساخت تلمیح،

اجزایی که کنار هم قرار می‌گیرند نسبت به هم اصلی و فرعی یا معروف و غیر معروف‌اند از این گفته برمی‌آید اگر در شعری، اجزای فرعی‌تر و غیر معروف‌تر استفاده شود فهم شعر که در گرو درک تلمیح است، مشکل‌تر خواهد بود (شمیسا، ۱۳۷۱: ۴۳).

از این رو، اگر «در تلمیح ابهامی باشد که برای پی بردن به نکته تلمیحی آن، نیاز به دقت باشد شک نیست چنین تلمیحی زیباتر خواهد بود» (وحیدیان‌کامیار، ۱۳۷۹: ۷۷). از آن‌جایی که تلمیح در خود ایجاز دارد و نیز این‌که عدم اطلاع از زمینه‌های تاریخی تلمیح، باعث ایجاد ابهام در شعر می‌شود؛ در این جستار، تلاش شده است با استفاده از پژوهش‌های استادان و محققان، پیوند تلمیح را با تصویرگری‌های خاقانی مورد بررسی و مذاقه قرار دهیم و دلایل اغلاق و ابهام تلمیحات وی را بیان کنیم.

۳. پیشینه تحقیق

استخراج تلمیح به صورت فرهنگ مستقل سابقه‌چندانی ندارد؛ اما با گسترش ادبیات، این ضرورت به چشم می‌آید؛ لذا فرهنگ‌های مستقلی در این موضوع تدوین گردید. بر اساس کاوش نگارندگان، در زمینه تلمیح به طور عام کتاب‌های مختلفی نوشته شده است که از جمله آن‌ها می‌توان به: فرهنگ تلمیحات (شمیسا: ۱۳۶۱)، فرهنگ تلمیحات شعر معاصر (محمّدی: ۱۳۸۵) و فرهنگ اساطیر و داستان‌واره‌ها در ادب فارسی (یا حقی: ۱۳۸۸) اشاره کرد؛ اما به طور اخص در باب تلمیحات دیوان خاقانی، پایان‌نامه‌ها و مقالاتی نگاشته شده است. نخستین بار سید علی اردلان جوان در کتاب تجلی شاعرانه اساطیر و روایات تاریخی و مذهبی در اشعار خاقانی، پاره‌ای از تلمیحات اسطوره‌ای، حماسی و تاریخی دیوان خاقانی را بیان داشت. سجاد آیدین‌لو نیز در مقاله «نکته‌هایی درباره تلمیحات شاهنامه‌ای خاقانی» به بررسی ابهامات و نوادر تلمیحات اسطوره‌ای در دیوان خاقانی پرداخته است. جمشید مظاهری در مقاله «سم خر عیسی و اسب سیدالشهدا»، به مسئله سم خر حضرت عیسی (ع) اشاره‌ای دارد اما ضعف این مقاله در آن است که ایشان تنها به ارائه شواهد مثال در پهنه ادب فارسی بسنده کرده‌اند و توضیحی در خصوص مأخذ و آبشخور تقدس سم خر

حضرت عیسی (ع) نداده‌اند. معصومه معدن‌کن در مقاله «مسیح و مریم در دیوان خاقانی»، به بررسی جلوه‌های تلمیحی حضرت عیسی (ع) در دیوان خاقانی می‌پردازد. شایان توجه است که مقاله یادشده بحث جدیدی را در خصوص خاقانی آغاز نکرده است و بیشتر مطالب مقاله، گردآوری برخی مطالب کتاب چهره مسیح در ادبیات فارسی است. رضا اشرف‌زاده نیز در مقاله «خاقانی مسیح سبک آذربایجانی»، زمینه‌های ورود مسائل عیسوی را در دیوان خاقانی مورد مذاقه قرار داده است. محمد حسین کرمی در مقاله‌ای با عنوان «نگاهی به مضامین موسوی و زیبایی‌های آن در دیوان خاقانی» گوشه‌هایی از داستان و روایات مربوط به حضرت موسی را در دیوان خاقانی بازگو می‌کند؛ وی هم‌چنین در مقاله «آشنایی‌زدایی از داستان‌های قرآنی در دیوان خاقانی» هنر خاقانی را در آشنایی‌زدایی از تلمیحات نشان می‌دهد. قهرمان شیرازی در مقاله‌ای با عنوان «روانشناسی ابهام در شعر خاقانی» عوامل ابهام ساز را در شعر خاقانی از لحاظ روانشناسی مورد بررسی قرار داده است. در آخرین مقاله‌ای که در این مورد نوشته شده است، مرتضی محسنی به «بازتاب زیباشناختی سیمای پیامبران در قصاید خاقانی» می‌پردازد.

۴. بحث

خاقانی با اطلاعات وسیع خود از علوم زمانه در بهره‌گیری از تلمیحات از همه شاعران پیشی گرفته است و بدین جهت بهره‌گیری او از تلمیحات اسطوره‌ای و حماسی و نیز اشارات عیسوی از نظر کمی و کیفی، تنوع و گوناگونی چشم‌گیری دارد. شاید بتوان این تنوع و گونه‌گونی در تلمیحات اسطوره‌ای و حماسی و اشارات عیسوی را ناشی از وسعت اطلاعات خاقانی و تتبع و مذاقه او در مطالعه کتب تفسیری، تاریخی و کتب ملل و نحل‌های دیگر دانست.^۳ از آنجایی که محوری‌ترین عنصر شعر خاقانی تصویرگری است و بخش قابل توجهی از تلمیحات او در خدمت تصویرگری واقع می‌شود، تلمیح در ایجاد سبک شخصی او نمود فراوان دارد. تنوع روایات موجود از قصه‌ها، افسانه‌ها، تاریخ و... در متون بازمانده و احاطه خاقانی بر این روایات گوناگون، باعث شده که برخی گمان برند خاقانی در نقل جزئیات برخی از تلمیحات اشتباه کرده است و اشعارش دچار ابهام و پیچش شده است. تأمل در اشارات و تلمیحات او گویای آن است که وی بیشتر کتب تاریخی و داستانی پیش از خود را از نظر گذرانده است؛ لذا برای دریافت تلمیحات او که از

ابهام و ابهام‌آفرینی در تلمیحات اسطوره‌ای، حماسی و عیسوی... ۷

بن‌مایه‌های اصلی شعرش است، باید در جست‌وجوی مأخذی بود که از آن‌ها بهره برده است.

۱,۴ عوامل ابهام و پیچش در تلمیحات خاقانی

بخش عمده‌ای از ابیات و اشعار خاقانی روشن است، اما درک خیلی از اشارات دیوانش برای افراد عادی و حتی گاه متخصص و به قولی اهل فن، دشوار و دیریاب است^۴. یکی از دلایل این سختی و دیریابی، استفاده از اصطلاحات علوم گوناگون و تتبع و غور در کتب مختلف است.

آنچه که خاقانی را از دیگر شاعران ممتاز می‌دارد به کار بردن لغات و ترکیبات خاص و ساختن تراکیب گوناگون است از لغاتی که دیگران به کار نبرده یا خیلی کم‌تر به کار برده‌اند. چنان‌که اصطلاحات مسیحی و بسیاری از اصطلاحات علمی که او به کمک آنان شعر گفته و معانی و افکارش را بیان کرده در اشعار سایر شعرا نیست و غالب شعرای قرن ششم نیز آن‌ها را کم‌تر به کار برده‌اند. (خاقانی، ۱۳۸۸: پنجاه‌وسه).

اما آنچه که بیشتر سروده‌های خاقانی را با پیچیدگی و اغلاق مواجه کرده است؛ استفاده از مضامین آیین مسیحیت، اسطوره و حماسه، معارف اسلامی و داستان‌های مربوط به پیامبران است که گاه سبب برداشت‌های خطا و ناصواب از شعر او می‌شود. باید یادآور شد که دشواری کلام خاقانی

تنها از آن روی نیست که ذهن او به ابهام و اغلاق گرایش دارد، بلکه مهارت او در علوم و فنون روزگار خویش و اطلاعات او در زمینه‌های مختلف و انعکاس آن در تلمیحات دقیق و بعید او، طبیعتاً، شعرش را دشوار گردانیده است (غلامرضایی، ۱۳۸۷: ۱۲۲).

خاقانی در سخن‌پروری، سبکی شخصی و طریقی غریب دارد^۵. دوری جستن از مستعملات، یکی از کانونی‌ترین مسائل دیوان خاقانی است که در تلمیحات وی نیز نمود دارد. اگر بخواهیم عوامل متعددی را که بر شکل‌گیری ابهام در تلمیحات خاقانی نقش مؤثر داشته‌اند تقسیم‌بندی کنیم، به دو دسته عوامل ابهام‌ساز از سوی مؤلف (خاقانی) و عوامل ابهام‌ساز از سوی مخاطب (کاتبان، مصححان و شارحان) قابل تقسیم است. بر همین اساس، عواملی مانند: روایت‌های مختلف از یک داستان و توجه به روایت فرعی از همان

داستان، فشرده‌سازی تلمیح، وجود نوادر و ظرایف تلمیحات، تضاد ناشی از تعدد منبع در دسته اول قرار خواهند گرفت و عواملی مانند: کژفهمی و بدخوانی مصححان و شارحان در دسته دوم عوامل ایجادکننده ابهام قرار خواهند گرفت. در ادامه به تفسیر و تبیین هر یک از این موارد می‌پردازیم.

۱،۱،۴ توجه به روایت‌های مختلف از یک داستان

یکی از موارد ابهام و پیچش در تلمیحات خاقانی، نظر داشتن شاعر به روایتی متفاوت از یک داستان است. در این مورد ممکن است تصور شود که تلمیح ناصحیح است، درحالی‌که شاعر، به روایتی دیگر از داستان موردنظر، التفات داشته است. خاقانی در نقل برخی تلمیحات اسطوره‌ای و حماسی و اشارات عیسوی، برای آن‌که شعر خود را مبهم سازد و خواننده را به تأمل کردن در شعرش ملزم کند، گاهی روایت و داستان اصلی را که مقبول همگان است؛ کنار می‌گذارد و تلمیح را به گونه‌ای دیگر بیان می‌کند؛ به عبارت دیگر، او به سراغ داستان‌هایی در اشارات تلمیحی خود می‌رود که روایت‌ها و تفسیرهای مختلف و متنوع دارد. در این نوع از تلمیحات، به دلیل آن‌که مخاطب با روایت اصلی آشنا است درک تلمیح دچار تشویش می‌شود و گمان می‌برد که خاقانی در نقل تلمیح اشتباه کرده است. برای مثال، در شاهنامه ضحاک کشته نمی‌شود بلکه توسط فریدون در کوه دماوند به بند کشیده می‌شود، اما خاقانی در بیت زیر به روایت دیگری از این داستان توجه دارد و می‌گوید:

خاصه سیمرخ کیست؟ جز پدر روستم   قاتل ضحاک کیست؟ جز پسر آبتین

(خاقانی، ۱۳۸۸: ۳۳۵)

خاقانی در نقل روایت بیت بالا، به اقرب احتمال به تاریخ بلعمی نظر دارد. «آفریدون روی به ضحاک نهاد» [...] ۵ و حرب کردند [...] و آفریدون ظفر یافت و ضحاک را بگرفت و بکشت [...]» (بلعمی، ۱۳۴۱: ۱۴۷، نیز نک: صدیقیان، ۱۳۷۵: ۱۷۶-۱۷۵). چنان‌که ملاحظه می‌شود، عدم آگاهی از روایت بلعمی، خواننده متن را دچار ابهام و سردرگمی می‌کند.

خاقانی در قصیده معروف به «منطق الطیر» در بیتی آورده است:

هدهد گفت از سمن نرگس بهتر که هست   کرسی جم ملک او و افسر افراسیاب

(خاقانی، ۱۳۸۸: ۴۳)

عدم توجه به روایت فرعی داستان، تلمیح را در این بیت با ابهام مواجه ساخته است. برخی شارحان کرسی جم را شیراز گرفته‌اند (← ماحوزی، ۱۳۷۷: ۱۱۴) درحالی‌که نگاه به تلمیح مشکل بیت را حل می‌کند. بنا بر روایت فردوسی جمشید به فرّ کیانی تختی می‌سازد و با گوهرهایی که برای اولین بار استخراج شده‌اند، آن را مزین می‌کند:

به فرّ کیانی یکی تخت ساخت   چه مایه بدو گوهر اندر نشاخت

(فردوسی، ۱۳۶۶، ج ۱: ۴۴)

با این توضیح، کرسی جم برای گل نرگس، استعاره‌ای است از گلبرگ‌های آن (← قره‌بگلو، ۱۳۸۴: ۷۹؛ قس: همو، ۱۳۶۸: ۷۹-۹۴). ابهام بیت در تلمیح و اشاره به «افسر افراسیاب» به اوج خود می‌رسد تا جایی که برخی شارحان گفته‌اند: «افسر افراسیاب، هیچ‌گونه مناسبت اسطوره‌ای یا حماسی ندارد» (امامی، ۱۳۷۹: ۲۶۳). باید گفت، این اشاره را خاقانی یک‌بار دیگر در قصیده مدح شروانشاه جلال‌الدین مظفر اخستان‌بن منوچهر، آورده است:

یا گهرهایی که در افسر نشاند افراسیاب   پیش شروانشاه کیخسرو نشان افشاند

(خاقانی، ۱۳۸۸: ۱۰۷)

اگر بیت خاقانی فقط از باب تناسب شاعرانه نباشد، با قید احتمال می‌توان گفت، به روایات شفاهی شاهنامه نظر داشته است. در طومارهای نقالی در جنگ و نبرد که بین رستم و افراسیاب رخ می‌دهد، رستم کمر و تاج زرین افراسیاب را می‌گیرد و از پشت مرکب جدا می‌کند؛ افراسیاب از غفلت رستم بهره می‌برد و خنجر از غلاف می‌کشد و کمر بند را پاره می‌کند و از دست رستم رهایی پیدا می‌کند (← طومار نقالی، ۱۳۷۷: ۱۸۲). در طومار جامع نقالان، هفت لشکر، آمده است: «افراسیاب گفت: این جوان کیست که اسلحه سام را پوشیده است؟ گفتند: این پسر زال است. او را رستم نام است. افراسیاب گفت: او را به مرگ بگریانم... رستم کمر افراسیاب را گرفته، هرچه افراسیاب زور کرد که شاید کمر خود را از دست رستم خلاص کند، میسر نشد... ناگاه کمر او [افراسیاب] گسیخته شد و بر زمین افتاد. رستم دست کرده و تاج از سرش برداشت و ترکان هجوم کرده، افراسیاب از دست رستم بیرون بردند. رستم تاج افراسیاب بر سر کیقباد نهاد و شاه فرمود تا رستم را تاج‌بخش خوانند» (هفت لشکر، ۱۳۷۷: ۱۶۱). شایان‌ذکر است عطار در دیوان قصاید، همین تلمیح را دست‌مایه تصویرگری خود قرار داده است:

چون سر و افسر نخواهد ماند تا می‌بنگری   چه کلاه زنده و چه افسر افراسیاب
"ج"

(عطار، ۱۳۵۹: ۵۳)

توجهٔ فروان خاقانی به روایات فرعی، ذهن برخی شارحان را با ابهام مواجه کرده است و پنداشته‌اند که اجزایی که در اشارهٔ تلمیحی کنار هم قرار گرفته‌اند هیچ ربطی به هم ندارند. او در قصیدهٔ معروف به ترسائیه در بیتی آورده است:

چه اخگر ماند از آن آتش که وقتی   خلیـل الله در او افتـاد دروا

(خاقانی، ۱۳۸۸: ۲۷)

استعلامی در نقد و شرح قصاید خاقانی در خصوص این بیت می‌نویسد: «آتش زرتشت را به آتش نمرود و داستان ابراهیم خلیل ربط می‌دهد که ربطی هم ندارد» (استعلامی، ۱۳۸۷: ۱۶۰). باید گفت در بسیاری از متن‌های کهن، ابراهیم و زرتشت یکی دانسته شده است. اسدی طوسی در گرشاسپ‌نامه آورده است:

پیمبر ابراهیم بو آن زمان   بُدش نام زردشت از آسمان

(اسدی، ۱۳۱۷: ۴۴)

قدما ابراهیم و زرتشت را مانند سلیمان و جمشید یکی می‌دانستند (← دیوان دین، ۱۳۵۳، صص ۲۷۹ و ۲۸۳؛ قس: اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ذیل «مغ و وستا»؛ خلف تبریزی، ۱۳۳۲، ج ۲، ذیل «زارتشت»؛ بسنجید با: اسدالله‌یف، ۱۳۷۳: ۳۸-۳۹). بر اساس همین دیدگاه است که خود خاقانی در قصیده‌ای (ص ۲۱۴) دیگر، زرتشت و حران را که جایگاه ابراهیم بوده است را در کنار هم قرار می‌دهد (← ترکی، ۱۳۹۲: ۲۳):

تویی خاقانیا طفلی که استاد تو دین بهتر

چه جای دین و استاد است یا زردشت و حرانش

(خاقانی، ۱۳۸۸: ۲۱۴)

در اشارات و تلمیحات عیسوی خاقانی نیز این نوع ابهام وجود دارد. برای مثال، خاقانی در بیت زیر گوید:

پا شکستم زین خران گرچه درست از من شدند

خوانده‌ای تا عیسی از مقعد چه دید آخرزمان

(همان: ۳۲۸)

خاقانی با به‌کارگیری واژه «مقعد» در بیت، ابهام تلمیح را به اوج می‌رساند. روایت اصلی در تلمیح بیت مزبور، شاید روایتی باشد که: حضرت عیسی از گِل پرنده‌ای درست کرد و آن پرنده به دلیل آن‌که مقعد نداشت، مُرد. شمیسا در فرهنگ تلمیحات به این مسئله اشاره می‌کند و می‌گوید:

در انجیل متی آمده است که زمانی که عیسی کودک بود و با خاک بازی می‌کرد مرغی ساخت و به او گفت بپر و مرغ پرید. گفته‌اند که هنگامی که عیسی خفاش را از گل ساخت سوراخ مقعد او را فراموش کرد، از این جهت خفاش به‌زودی مُرد و این باعث طعن کفار شد (شمیسا، ۱۳۳۶: ۴۸۲).

اما خاقانی زیرکانه به روایتی دیگر نظر دارد که مدنظر مخاطب نیست و این امر باعث مبهم ماندن تلمیح شعر او شده است. روایت فرعی‌ای که خاقانی به آن نظر دارد روایت منقول در انجیل یوحنا است، آن‌جایی که در ذیل «شفای مردی در کنار حوض» می‌گوید: «عیسی وارد اورشلیم شد...» و در آن‌جا [کنار حوض معروف به بیت‌حسدا]، مردی بود سی‌وهشت سال به مرضی مبتلا بود... عیسی بدو گفت: «آیا می‌خواهی شفا یابی؟» [...] عیسی بدو گفت: «برخیز و بستر خود را برداشته، روانه شو!» در حال آن مرد شفا یافت... آن روز سبّت بود. یهودیان به آن‌کس که شفا یافته بود گفتند: «روز سبّت است و بر تو روا نیست که بستر خود را برداری.» او در جواب گفت: «آن‌کس که مرا شفا داد، همان به من گفت بستر خود را بردار و برو.» پس از او پرسیدند: «کیست آن‌که به تو گفت: بستر خود را بردار و برو؟» آن‌که شفا یافته بود نمی‌دانست... بعد از مدتی او را [=حضرت عیسی] در هیکلی یافته... آن مرد که شفا یافته بود یهودیان را خبر داد: «آن‌که مرا شفا داد، عیسی است.» از این سبب یهودیان بر عیسی تعدی می‌کردند زیرا این کار در روز سبّت کرده بود^۷ (یوحنا: ۵، ۱۲۲۲).

از این دست اشارات خاقانی در تلمیحات به منابع فرعی و توجه به روایت‌های فرعی از یک داستان در دیوان خاقانی به‌وفور دیده می‌شود که خود نشانه دقت خاقانی در گزینش

تلمیحات است که به اعتقاد نگارندگان، این نوع گزینش در جهت مبهم ساختن تلمیحات، عملی بوده است.

۲،۱،۴ توجه به ظرایف و نوادر تلمیحات

با توجه به آنچه که گفته شد، تلمیح می‌تواند در خلاقیت خاقانی در ساخت ترکیبات و تصاویر مبهم و پیچیده مؤثر باشد؛ به بیان دیگر، مهارت و وسعت اطلاعات او در انعکاس اشارات و تلمیحات دقیق و بعید، طبیعتاً شعرش را دشوار گردانیده است. «در میان اشعار خاقانی، گاهی اشاراتی دیده می‌شود که در ادب پارسی کم‌کاربرد و یا حتی به کار نرفته است» (آیدنلو، ۱۳۸۳: ۹). این نوع کاربرد را می‌توان ظرایف و نوادر تلمیحات نامید (همان: ۹) که در تلمیحات و اشارات عیسوی و حماسی و اسطوره‌ای خاقانی به‌وفور دیده می‌شود؛ به عبارت دیگر، «بررسی انواع تلمیح در ادب فارسی بیان‌گر آن است که مثلاً نام‌هایی چون رستم، جمشید، زال، فریدون و برخی داستان‌های مربوط به آن‌ها بسیار پُر استعمال است و در مقابل، برخی اسم‌ها و داستان‌ها به‌ندرت مورد توجه قرار گرفته است و حتی برخی اصلاً مورد استفاده قرار نگرفته‌اند» (همان). این نوع کاربرد تلمیح نیز می‌تواند در شعر خاقانی، ایجاد ابهام کند. برای مثال، خاقانی در بیتی از قصیدهٔ ترسائیه می‌گوید:

سم آن خر به اشک چشم و چهره بگیرم در زر و یاقوت حمرا

(خاقانی، ۱۳۸۸: ۲۶)

در خصوص این بیت خاقانی، باید بیان داشت که سخن از خر عیسی مضمونی شایع است. اما سخن گفتن در مورد به زر گرفتن سم خر عیسی از نوادر تلمیحات است. مأخذ روایت خاقانی را داستان «ترسا مرد فرنگی در مجلس یزید معلویه، آن‌گاه که سر مبارک حسین بن علی را در طشت زر دید» [الخ] حکایت کرده‌اند (مظاهری، بی تا: ۱). این تلمیح که از اشارات ظریف و نادر خاقانی است؛ مأخذی قدیمی‌تر دارد. در تاریخ بلعمی آمده است: «شهری است در میان دریای بزرگ آن را کله خوانند، از عمان شش ماه به دریا همی باید رفتن تا آنجا رسند...» در میان آن شهر کلیسایی هست آن را کلیسای الحافر خوانند، و حافر سم ستور بود، آن را بدان بازخوانند. اندر آن کلیسا صومعه‌ای است و در آن صومعه حقه‌ای زرین و اندر آن حقه، سمی از سم‌های خر عیسی به دیبا و مشک خوش‌بوی کرده [..] و همیشه مشک و عنبر همی سوزانند از حرمت عیسی علیه‌السلام [..]» (بلعمی،

۱۳۴۱: ۲۵۷)^۸. خاقانی در قصیده‌ای دیگر با استفاده از آوردن تلمیحات نادر، کلام خود را مبهم ساخته است. همو گوید:

عنق‌ای مغربم بغریبی که بهر اِلف غم را چو زال زر به نشیمن در آورم

(خاقانی، ۱۳۸۸: ۲۴۱)

سجّادی، عبدالرسولی و کزّازی، کلمه مغرب را به ضم اوّل ضبط کرده‌اند. کزّازی در شرح دشواری‌های دیوان خاقانی می‌نویسد: «مغرب و غریب هم ریشگی هنری دارند» (کزّازی، ۱۳۹۱: ۴۱۰). معصومه معدن‌کن نیز در باب این واژه چنین آورده است: «عنق‌ای مغرب (ترکیب وصفی)، کنایه از چیز نایاب: مرغی بس عظیم و دراز گردن؛ و مغرب از این جهت گویند که طیور را فرومی‌برد و اطفال و دختران را نیز بلع می‌کرد» (معدن‌کن، ۱۳۸۹: ۴۱۶). شفیع‌ی کدکنی در مقدمه تصحیح منطق الطیر عطار به این مسئله اشاره می‌کند و می‌گوید: «در بعضی از داستان‌ها علت بی‌نشان شدن او (سیمرغ) را شرمساری وی از مسئله قضا و قدر در روزگار سلیمان دانسته‌اند» (شفیع‌ی کدکنی، ۱۳۸۹: ۱۶۶). مأخذ این تلمیح نادر و ظریف، به نظر نگارندگان، در کتاب عجایب‌المخلوقات طوسی آمده است. در عجایب‌المخلوقات در ذیل حکایت «ذکرالعنقا و ماجرای بینه و بین سلیمان علیه‌السلام» آمده است: «سلیمان گفت: «همه کارها به ارادت آفریدگار رود.» عنقا گفت: «بلی و به خواست ما.» گفت: «چنین مگو کی خدای تعالی مرا خبر داد کی امشب در مغرب دختری بزاد و به مشرق پسری بزاد و هر دو به یکدیگر جمع آیند به سفاح.» عنقا گفت: «من این قضا بگردانم.» [سیمرغ آن دختر را بر بود و به کوه قاف برد بر سر درختی عالی، در زیر وی دریایی عظیم]... پسر به بازرگانی افتاد، بدان ساحل رسید. درختی دید [دختری بر آن نشسته. پرسید کی تو کیستی؟ گفت: «مادر من سیمرغ است.»]... پسر گفت: «این‌جا اسپه مرده است من در شکم وی روم. چون سیمرغ آید از وی درخواه تا آن را پیش تو آورد» گفت: «بلی.» چون سیمرغ آمد از وی آن درخواست. وی آن را پیش آن دختر نهاد. چون سیمرغ بازگردیدی، از آن‌جا بیرون آمدی و با دختر بودی تا آبستن شد [پس سلیمان سیمرغ را گفت: «آفریدگار آنچه قضا کرده بود تمام شد، برو این دختر را بیاور.» سیمرغ آمد و دختر را گفت: «ترا پیش سلیمان خواهم بردن.»... دختر گفت: «من از دریا می‌ترسم [پس] مرا در میان آن اسپ آن‌جا بر.»... عنقا آن را برداشت و پیش سلیمان بنهاد. سلیمان گفت: «ای پسر و دختر بیرون آید.» [سیمرغ خجل شد و ایمان آورد و به کوه قاف شد و دیگر وی را کسی ندید] (طوسی: ۱۳۸۲: ۵۱۲-۵۱۳). چنان‌که ملاحظه می‌شود،

با توجه به این پیشینه تلمیحی نادر و ظریف، باید آن را عنقای مغرب خواند؛ زیرا جایگاه سیمرغ را مغرب دانسته‌اند. عدم آشنایی با ظرافت تلمیحی، در نظر شارحان بیت مبهم بوده و دست به تأویل زده‌اند و خوانشی دیگر از بیت به دست داده‌اند.

خاقانی در قصیده‌ای در مدح سیف‌اللین ارسلان مظفر، در بیتی اشاره‌ای دقیق و ظریف به داستان ضحاک دارد و آورده است:

آن کس که طعمه سازد سی سال خون مردم   نه آخرش به طاعون صورت شود مَبتر
"ج"

(خاقانی، ۱۳۸۸: ۱۹۰)

داستان ماردوشی ضحاک و خوردن مغز سر جوانان از مشهورات تلمیحات است؛ اما اشاره به طاعون داشتن ضحاک از نوادر تلمیحات خواهد بود. در کتاب المعجم فی آثار ملوک العجم در این خصوص آمده است:

و چون بر این منوال قریب به هفت صد سال بگذرانید و زمان شرّ و فساد و جور و بیداد او امتداد یافت، دود دل‌های سوخته و سوز آتش‌های افزاینده تأثیر تمام کرد. به علت طاعون مبتلا شد و دو سعله بر شکل دو ثعبان بر منکبان او سر بر زد... (فروینی، ۱۳۸۳: ۱۳۵-۱۳۴).

تلمیحات نادر و ظریف، هم اسطوره‌ای و حماسی و هم عیسوی، در دیوان خاقانی به وفور یافت می‌شود.^۹ توجه خاقانی به این نوادر، تلمیحات او را در بوتّه ابهام کشانده است.

۳،۱،۴ تلمیحات فشرده

خاقانی در آفرینش مضامین غریب و ترکیبات و تعبیرات ناآشنا، مهارتی خاص دارد. «او حتی در بیان مضامین رایج، چنان تصرف و نوآوری کرده که هم‌چون تعبیرات و ترکیبات اختراعی خودش جلوه می‌کند» (زرین کوب، ۱۳۷۸: ۲۰). فروزانفر نیز در خصوص همین ترکیب‌سازی و ابداع معانی جدید در دیوان خاقانی می‌گوید: «خاقانی از جهت ابداع و ترکیب و ایجاد کنایات دلپذیر هم‌پایه و هم‌ردیف بزرگ‌ترین شعرای ایرانی است و کمتر بیتی از ابیاتش توان دید که بر یک یا چند ترکیب تازه مشتمل نباشد» (فروزانفر، ۱۳۸۷: ۶۱۸). وی در مورد ترکیبات خاقانی می‌نویسد: «غرض او بیش‌تر پرورش معانی و ایجاد

ترکیبات تازه است؛ به هر وسیلتی که ممکن گردد» (همان: ۶۲۰). امتزاج ترکیب‌سازی و توجه به تلمیح، منجر به آفرینش ترکیباتی با کارکرد تلمیحی فشرده شده است (← پارسا، ۱۳۹۰: ۳۹). این نوع امتزاج و ترکیب‌سازی که با سنایی و انوری آغاز شده است در شعر خاقانی بسامد بالایی پیدا می‌کند و از خصیصه‌های سبکی او به شمار می‌آید^۱. این‌گونه ترکیب، از موارد دیگری است که در شعر خاقانی ابهاماتی را ایجاد کرده است. در ترکیباتی چون «مریم مشتری‌فر» (← خاقانی: ۱۱۴)، «سام تهمتن حسام» (← همان، ۲۶۰)، «شاه فریدون علم» (← همان) و «کیومرث طهمورث امکان» (← همان: ۱۳۰) که هر یک کلماتی رایج و مستعمل هستند، خاقانی با ترکیب‌سازی، معنایی نوین خلق کرده است. او در بیتی می‌گوید:

جوهر اسفندیار وقت به گیتی   بهمن کسری فش قباد فر آورد

(خاقانی، ۱۳۸۸: ۱۴۸)

چنان‌که ذکر شد، خاقانی در ترکیبات تلمیحی خود و ادعای این‌همانی ممدوح با شخصیت‌های تلمیحی مورد اشاره، تلمیح را بسیار فشرده کرده است. این فشرده‌گی، ذهن را به تکاپو وامی‌دارد و خواننده را با ابهام مواجه می‌کند. وی در ترکیب «بهمن کسری‌فش قبادفر»، ادعای این‌همانی ممدوح را با سه شخصیت مطرح می‌کند. از ویژگی‌های مهم «کسری» و «قباد»، اشتها در شکوه و جلال حکومت بوده است و آوردن لفظ «فر» درک این موضوع را برای خواننده آسان کرده است؛ اما نبودن هیچ قرینه‌ای برای لفظ اول «بهمن»، فشرده‌گی و ابهام بیت را به اوج می‌رساند؛ زیرا تا زمانی که فرد با بهمن و شهرت او در قدرت و انتقام‌گیری در ادب فارسی آشنا نباشد، نمی‌تواند زیبایی حاصل از ترکیب را درک کند (← پارسا، ۱۳۹۰: ۳۹). خاقانی در قصیده‌ای دیگر گوید:

جمشید کیان که دین جز او را   روین تن هفت‌خوان ندیده‌ست

"ج"

(خاقانی، ۱۳۸۸: ۶۹)

فشرده‌گی تلمیح در بیت بالا باعث شده که در ذهن شارح ابهام به وجود آید و تصویر حاصل از تلمیح را درک نکند. استعلامی در شرح خود از بیت می‌نویسد:

این خاقان کبیر، هم جمشید است و هم در راه دین شمشیر می‌زند و هم مثل اسفندیار رویین تن است و از هفت خوان می‌گذرد. این اوصاف بی آن‌که باهم مناسبت داشته باشد در یک تن جمع شده است. (استعلامی، ۱۳۸۷: ۲۸۵).

چنان‌که می‌بینیم عدم توجه به شگرد خاقانی در فشرده‌سازی تلمیح، ذهن شارح را با ابهام مواجه کرده است. اگر فشرده‌سازی تلمیح را مدنظر بگیریم به راحتی ابهام بیت حل خواهد شد؛ ممدوح در عظمت به جمشید کیان و در تیغ زدن در راه دین، به اسفندیار مانند شده است. خاقانی در مدح شروانشاه اخستان بن منوچهر آورده است:

خسرو سام‌دولتی سام سپهرسطوتی رستم زال‌دانشی زال زمانه‌داوری

"ج"

(خاقانی، ۱۳۸۸: ۶۰۳)

چنان‌که ملاحظه می‌شود، ممدوح به سام و رستم مانند شده است؛ اما این سام و رستم خود ویژگی‌هایی دارند. خاقانی به استفاده از شگرد فشرده‌سازی تلمیحات، بیت را مبهم کرده است. ممدوح هم‌زمان هم رستم است و هم ویژگی‌های سام و زال را دارد و تا خواننده با این ویژگی‌ها آشنا نباشد؛ بیت را درک نخواهد کرد. در مثال‌های زیر نیز شاعر ممدوح را دقیقاً با همین روش مدح می‌کند:

کیخسرو رستم کمان جمشید اسکندر مکان چون مهدی آخر زمان عدل هویدا داشته

(همان: ۳۸۳)

رستم ثانی که در طبیعتش اول دانش زال و ده‌ای سام بر آمد

(همان: ۱۴۵)

در تلمیح، شرط اصلی آشنا بودن با داستان است تا انگیزش تداعی و ایجاد تناسب در ذهن خواننده به روشنی صورت پذیرد. از سویی فشرده‌گی، ایجاز و اشاره‌واری تلمیح در گرو این آشنایی است. این شگرد خاقانی، ابهام هنری در تلمیحات را به اوج می‌رساند؛ از این رو، اگر «در تلمیح ابهامی باشد که برای پی بردن به نکته تلمیحی آن، نیاز به دقت باشد شک نیست چنین تلمیحی زیباتر خواهد بود» (وحیدیان کامیار، ۱۳۷۹: ۷۷). باید گفت، این نوع از تلمیحات بیشتر در اشارات اسطوره‌ای و حماسی دیوان خاقانی به چشم می‌خورد.

۴،۱،۴ تضاد ناشی از تعدد منبع

یکی دیگر از عوامل ابهام‌ساز در تلمیحات خاقانی، تضاد در نقل روایات است. گاه در دیوان خاقانی با تلمیحاتی مواجه می‌شویم که تضادهایی غیرقابل اغماض دارد. این تضاد در نقل روایات خود دلیل محکمی است بر این که خاقانی کتب زیادی را از نظر گذرانده است و تا حد امکان سعی داشته است امانت‌دار باشد. همین تضاد، مخاطب اشعار او را دچار ابهام و سردرگمی می‌کند. به دیگر سخن، خاقانی گاه به دلایل مختلف شعری، روایت‌های مختلف یک تلمیح و اشاره را در ابیات خود بیان می‌کند. به‌عنوان مثال، او در قصیده مدح فخرالدین منوچهر شروانشاه، در بیتی بر این باور است که ضحاک به دست فریدون کشته می‌شود:

خاصه سیمرخ کیست جز پدر روستم قاتل ضحاک کیست جز پسر آبتین
(خاقانی، ۱۳۸۸: ۳۳۵)

در این روایت، خاقانی به تاریخ بلعمی (نک: بلعمی، ۱۳۴۱: ۱۴۷) نظر دارد؛ اما در ترکیب‌بندی که در مدح رکن‌الدین ارسلان‌شاه بن طغرل سروده است، بر این باور است که ضحاک در دماوند به بند کشیده شده است:

اوست فریدون ظفر بلکه دماوند حلم عالم ضحاک فعل بسته چاهش سزد
(خاقانی، ۱۳۸۸: ۵۲۰)

در شاهد اخیر، قطعاً خاقانی به شاهنامه فردوسی نظر داشته است.

در قصیده ترسائیه گوید:

چه اخگر ماند از آن آتش که وقتی خلیل‌الله در او افتاد دروا

(همان: ۲۷)

چنان‌که از این بیت پیداست، خاقانی زرتشت و ابراهیم را یکی دانسته است. او برای این یکی پنداشتن این دو شخصیت قاعدتاً منابعی داشته است (← همین پژوهش، ذیل عنوان: توجه به روایت‌های مختلف از یک داستان)؛ اما با تفحص و بررسی دیوان او، با تناقض‌هایی مواجه خواهیم شد. خاقانی در دیوان، ابیاتی دارد که گویی درصدد انکار این یکی‌انگاری دو شخصیت زرتشت و ابراهیم برآمده است. او در قصیده جواب امام رشیدالدین وطواط در بیتی آورده است:

کمان گروههٔ گبران ندارد آن مهره که چهار مرغ خلیل اندر آورد ز هوا

(همان: ۳۱)

محمد معین که بر بخشی از ابیات خاقانی حواشی نوشته است؛ در مورد این بیت می‌نویسد: «دین زردشتی که مردم او را با خلیل یکی می‌دانند آن قابلیت را ندارد که عناصر را مسخر خود سازد و فقط دین محمدی را این قابلیت است» (معین، ۱۳۵۸: ۳۴). در شعر خاقانی، گاه مطابق با اعتقاد مسلمانان، مسیح را گردون‌نشین آسمان چهارم و هم‌خانهٔ خورشید می‌بینیم و گاه او را بر اساس معتقدات مسیحیان در مجموعه‌ای از تصویرهای صلیبی مشاهده می‌کنیم. این سیمای دوگانهٔ مسیح در دیوان خاقانی، مخاطب شعر او را با ابهام مواجه می‌کند. برای مثال، او در ترکیب‌بندی در مدح رکن‌الدین ارسلان شاه‌بن طغرل گوید:

خانه‌خدای مسیح یعنی سلطان چرخ بر در سلطان عهد تاج زر انداخته

(همان: ۵۱۹)

همو در قصیدهٔ دیگری گوید:

نفس عیسی جست خواهی راه کن سوی نقش عیسی در نگارستان راهب کن رها

(همان: ۱)

چنان‌که ملاحظه می‌شود، در این ابیات خاقانی توجه ویژه‌ای به روایات اسلامی دارد که مبتنی است بر عروج حضرت عیسی^(ع) به آسمان. در دیوان خاقانی ابیاتی نیز وجود دارد که منطبق است با معتقدات مسیحیت. برای مثال، در قصیده‌ای گوید:

بالا برآر نفس چلیپا پرست از آنک عیسی توست نفس و صلیب است شکل لا

(همان: ۱۶)

با توجه به آنچه که گفته شد، تصریح به این نکته ضروری است که علت این تجلی دوگانه، آبخور دوگانه یا چندگانهٔ اطلاعات خاقانی دربارهٔ مسیح است. چنان‌که ملاحظه می‌شود، تعدد منبع باعث ابهام در ذهن خواننده و مخاطب شعر خاقانی می‌شود.

۵.۱.۴ بدخوانی و ضبط نادرست بیت

ابهام و دشواری یک متن، تنها ریشه در ذهنیت مؤلف و عوامل دشوارسازی که قبلاً به آن اشاره کردیم، ندارد. قهرمان شیری مخاطب را یکی از عوامل مهم ایجاد ابهام در یک متن می‌داند. او مخاطب (= خواننده) را یکی از پایه‌های اساسی در پیدایش و پایداری متن می‌داند که گویا کردن متن به دست او انجام می‌گیرد. (← شیری، ۱۳۹۰: ۳۲). بر همین اساس، مورد دیگری که در زمینه ابهامات و اغلاق تلمیحات خاقانی می‌توان افزود، کژفهمی کاتبان و ناسخان است که نتیجه این کژفهمی به تصحیح دیوان خاقانی لطمه می‌زند. شایان ذکر است، اگرچه حک و اصلاح‌های کاتبان و مصححان به طور مستقیم در ایجاد ابهام مؤثر نیست؛ اما به تبع همین حک و اصلاح‌های ناصواب و ناروا است که شارح در شرح و خواننده در خوانش متن، دچار سردرگمی و تشتت می‌شود.

خاقانی شاعری است تصویرگرا و لفظ‌آرا؛ او از تمامی پشتوانه‌های فرهنگی عظیم خود برای ساختن تصاویر غریب بهره می‌گیرد و بر همین اساس می‌توان گفت که تصویرسازی وجه غالب شعر اوست؛ بنابراین، هرچه تصویر، غنی‌تر باشد به سبک و سیاق خاقانی نزدیک‌تر است (← مهدوی‌فر، ۱۳۹۱: ۱۷۵). ناسخان و کاتبانی که از پشتوانه فرهنگی و این ویژگی خاص خاقانی بی‌بهره بوده‌اند؛ گاه در فهم تلمیحات دچار مشکل شده و در نتیجه، ضبط اصیل را باطل دانسته‌اند و درصدد اصلاح آن برآمده‌اند که همین اصلاح، خواننده امروزی شعر خاقانی را با ابهام و تشویش خاطر مواجه می‌کند. برای نمونه خاقانی در قصیده مدح مخلص‌المسیح عزالدوله آورده است:

شروان سراب و حشت، من تشنه وحشی آسا جز درگه تهمتن آبش خوری ندارم

(خاقانی، ۱۳۸۸: ۲۸۰)

در نسخه سجّادی، ضبط بیت به همین شکل است؛ در نسخه عبدالرسولی به جای «وحشی آسا»، «بیژن آسا» ضبط شده است که به اعتقاد ما ضبط اصح است. از طریق پشتوانه فرهنگی و توجه به تلمیح به درستی درمی‌یابیم که ضبط «وحشی آسا» اساساً فاسد است و ضبط اصح بیت باید «بیژن آسا» باشد. آنچه که تأییدکننده نظر ماست، پسوند «آسا» است که خاقانی بارها این پسوند را با اسم به‌کاربرده است. دلیل دوم، وجود واژه «تهمتن» در مصراع دوم است که یادآور داستان نجات بیژن از چاه توسط رستم است. چنان‌که می‌بینیم عدم

درک تلمیح، موجب شده که مصحح، ضبط فاسد را ترجیح دهد. خاقانی در قصیدهٔ ترسائیه گوید:

گر آن کیخسرو ایران و تور است چرا بیژن شد این در چاه یلدا

(همان: ۲۶)

ضبط بیت در عبدالرسولی و سجادی به همین شکل است. کزازی در مصراع اول، «ایران نور» ضبط کرده است. به نظر می‌رسد اگر به پشتوانهٔ تلمیحی بیت توجه داشته باشیم، در مصراع اول، ضبط اصح چنین خواهد بود: «گر آن کیخسرو ایوان نور است». مصححان اگر به این دقیقهٔ تلمیحی نظر می‌داشتند که فردوسی در شاهنامه کیخسرو را خورشید گفته است؛ بدون شک ضبط نسخهٔ مجلس «ایوان نور» را انتخاب می‌کردند. فردوسی در شاهنامه گوید:

چو بشنید پیران ز پیش سپاه بیامد بر رستم کینه‌خواه
بدو گفت رستم که‌ای پهلوان درودت ز خورشید روشن‌روان
هم از مادرش دخت افراسیاب که مهر تو بیند همیشه به خواب

(شاهنامه، ج ۴: ص ۲۲)

خود خاقانی، بارها، کیخسرو و خورشید را برابر دانسته است:

ملک کیخسرو روز است خراسان چه عجب که شیخونگه پیران به خراسان یابم

(خاقانی، ۱۳۸۸: ۲۹۹)

از نمونه‌ها و مثال‌هایی که بدخوانی شارح باعث ابهام در بیت شده است می‌توان به بیت زیر اشاره کرد؛ خاقانی گوید:

کاووس در فراق سیاوش به اشک خون با لشکری چه کرد به تنها من آن کنم

(همان: ۷۸۹)

کزازی در خواندن مصراع دوم پس از «تنها» مکث کرده و در نتیجه به بیراهه رفته است و در شرح بیت نوشته است: «بر من روشن نشد که خاقانی از کدام رفتار کاووس سخن گفته است. در شاهنامه نشانی از آنچه کاووس، در دوری از سیاوش به‌تنهایی با لشکری کرده است، نیست...» (کزازی، ۱۳۸۹: ۸۲۱). آیدنلو نیز بر سیاق کزازی رفته است و این

تلمیح را جز تلمیحات سرگردان خاقانی می‌داند (← آیدنلو، ۱۳۸۳: ۱۶). شارح محترم اگر بیت را درست می‌خواند، ابهامی آن‌گونه که در ذهنشان شکل گرفته است؛ شکل نمی‌گرفت. به نظر می‌رسد کلمه «تنها» قید است برای «کنم» نه فعل «کرد». با این وصف، ابهام بیت حل خواهد شد و مأخذ تلمیح خاقانی نیز بر ما آشکار می‌شود. فردوسی در شاهنامه در مورد سوگواری کاووس و لشکریان آورده است:

چو این گفته بشنید کاوس‌شاه
سر تاج‌دارش نگون شد ز گاه...
به بر جامه بدرید و رخ را بکند
به خاک اندر آمد ز تخت بلند...
همه جامه کرده کبود و سیاه
همه خاک بر سر به جای

"ج"

(فردوسی، ۱۳۶۹، ج ۲: ۳۸۰-۳۸۱)

خاقانی در قصیده دیگری در مدح فخرالدین منوچهر شروانشاه، آورده است:

خورده به رسم مصطبه می در سفالین قوت مسیح یک شبه در پای ترسا

(خاقانی، ۱۳۸۸: ۳۷۸)

اکثر خاقانی‌پژوهان به دلیل بدخوانی بیت، اشاره و تلمیح عیسوی خاقانی را مبهم ساخته‌اند. در نظر این خاقانی‌پژوهان، «مسیح یک‌شبه» همان شبه عیسی (یهودا اسخربوطی) است (← شادی‌آبادی، شرح: ۱۶۷؛ معموری، شرح: ۱۸۷-۱۸۶؛ هدایت، شرح: ۳۵۰۳؛ کزازی، ۱۳۸۹: ۵۲۱-۵۲۰؛ سجادی، ۱۳۷۴: ذیل «مسیح یک‌شبه»؛ معدن‌کن، ۱۳۸۷: ۱۷۳؛ ماهیار، ۱۳۸۹: ۲۱۳-۲۱۲). برخی نیز «قوت مسیح یک‌شبه» را کنایه از خرما دانسته‌اند (← آریان، ۱۳۶۹: ۲۷۴). این تعبیر و تفسیر کاملاً غلط است؛ «یک‌شبه» در این جا صفت است برای «قوت» (← ترکی، ۱۳۹۲: ۳۲). خاقانی این نوع کاربرد صفتی را در جای دیگری از دیوان خود به‌کار برده است:

جو تا که هست خام غذای خر است و بس چون پخته گشت شربت عیسی ناتوان

(خاقانی، ۱۳۸۸: ۳۱۳)

برخی از خاقانی‌پژوهان بر اساس آنچه که در فرهنگ‌ها و قوامیس آمده «پای ترسا» را نوعی جام شراب دانسته‌اند (← کزازی، ۱۳۸۹: ۵۲۰؛ چهرقانی، ۱۳۹۰: ذیل «پای ترسا»)،

این مطلب نیز برآمده از بدخوانی بیت خاقانی است. ترسا در بیت استعاره‌ای می‌تواند باشد از ساقی مجلس شراب نه نوعی جام شراب.

از مثال‌های متعدّد دیگر، برای رعایت اختصار، صرف‌نظر می‌کنیم و نتیجه می‌گیریم عدم توجه به تلمیحات باعث بدخوانی و ترجیح ضبط فاسد و شرح نابجا و غلط در دیوان خاقانی می‌شود.

۵. نتیجه‌گیری

خاقانی با استفاده از ابزارهای گوناگون، کلام خود را دشوار ساخته است. وی با احاطه‌ای که بر روایات مختلف تلمیحی دارد، ابهاماتی در شعر خود ایجاد کرده است که در این جستار به بخشی از آن پرداخته شد. با دقت در نمونه‌های ارائه‌شده دانسته می‌شود که بهره‌گیری از تلمیحات از مهم‌ترین شگردهای تصویرگری خاقانی است. از بررسی و تحقیق در موضوع حاضر می‌توان به این نتیجه رسید که ابهام در تلمیحات خاقانی دو سویه است؛ به عبارت دیگر، گاه ابهام از سوی خود خاقانی بر تلمیح حاکم می‌شود که از آن می‌شود با عنوان ابهام عمدی تعبیر کرد و گاهی این ابهام از سوی مخاطب بر تلمیحات حمل می‌شود که این نوع ابهام از کژفهمی و بدخوانی ناسخان و شارحان دیوان خاقانی ناشی می‌شود.

پی‌نوشت‌ها

۱. William Empson

۲. برای مزید اطلاع از تعاریف متعدّد تلمیح رجوع شود به: شمس قیس رازی. (۱۳۶۰). المعجم فی معاییر الاشعار العجم؛ و نیز: شمیسا، سیروس (۱۳۶۶). فرهنگ تلمیحات؛ و بسنجید با: همایی، جلال‌الدین (۱۳۷۰). فنون بلاغت و صناعات ادبی؛ و نیز: مرتضایی، سید جواد. (۱۳۹۴). بدیع از بلاغت.

۳. توجه خاقانی به مطالعه کتب تاریخی در مشآت و دیوان او بازتاب دارد. در یکی از نامه‌های خاقانی اطلاعات دقیقی از کتابخانهٔ شخصی او به چشم می‌خورد (نک: منشآت، ص ۱۷۲؛ قس: شفای غمگنان، ص ۱۸۹). خود خاقانی در قصیده‌ای گوید:

در فلان تاریخ خواندم کز جهان چون فروشد بهمن اسکندر بزاز

۴. این دیربایی و دشواری تا دوسه قرن بعد از وفات خاقانی حتی برای کسانی که در ادب فارسی معرفت و بصیرت داشتند، مشکل می‌نمود. دولت‌شاه قصیدهٔ ترسائییه را بسیار مشکل می‌خواند و به

این عنوان که این قصیده موفق شرح است بسنده می‌کند و از نقل آن خودداری می‌کند (نقل از دیدار با کعبه جان: ص ۲۶).

۵. خاقانی بارها سبک و طریق خود را نوآیین دانسته است:

منصفان استاد داندم که از معنی و لفظ شیوه تازه نه رسم باستان آورده‌ام

۶. برای رعایت اختصار در متن، مجبور شدیم داستان‌ها را خلاصه کنیم، این خلاصه به شکلی است که به اصل داستان آسیبی نمی‌رساند. در متن جاهایی که خلاصه شده با علامت [...] مشخص شده است.

۷. برای این تلمیح، تأویلی دیگر مطرح شده است که درخور اهمیت است و استبعادی با مأخذ ما ندارد. برای مزید اطلاع نک: علی‌زاده، احمد. (۱۳۸۷). «بازنگری گزیده قصاید خاقانی». کتاب ماه ادبیات. ش ۱۶.

۸. شایان‌ذکر است مینورسکی در شرح بیت می‌نویسد:

در این‌جا نصاری ظاهراً فقط به جرم تصور غلطی که مسلمین در باب آن‌ها دارند، مورد حمله قرار گرفته‌اند. خر عیسی در مناسک و آداب خاص نصاری ظاهراً محلی و تأثیری ندارد، لیکن در نظم و نثر فارسی بدان اشاره می‌شود (مینورسکی، ۱۳۳۲: ۱۶۴).

به نظر می‌رسد مینورسکی در این اظهار نظر نوعی تجاهل‌العارف داشته است و نخواستار روایات خود فرنگیان را در قرون وسطی را بیان کند که این مسئله مایه تفریح و ریشخند خود اصحاب کلیسا نیز بوده است (رک: تاریخ در ترازو، ۱۳۵۴: ۲۷۶) برای دریافت شاهد مثال‌های دیگر این تلمیح رجوع کنید به: (مظاهری، ۱۳۷۲: ۱۴).

۸. برای مزید اطلاع از این دست تلمیحات، در بخش شاهنامه‌ای، رجوع شود به مقاله سجّاد آیدنلو باعنوان «نکته‌هایی درباره تلمیحات شاهنامه‌ای خاقانی». در بخش عیسوی نیز مواردی مانند دیر هرقل (هزقیل/حزقیل)، قنديل عیسی (ص ۲۴)، تیمم‌گاه عیسی (ص ۲۴)، عصای موسی و شکل صلیب (ص ۲۶)، جاثلیق (ص ۲۶)، ناقوس بوسی (ص ۲۵) و... را می‌توان نام برد.

۹. علی‌دشتی در کتاب خاقانی شاعری دیرآشنا (۱۳۸۱) بخشی از مطالب خود را به همین موضوع اختصاص داده است. معصومه معدن‌کن در کتاب نگاهی به دنیای خاقانی (۱۳۷۵) و مقاله «پرتوی از هنر و خلاقیت خاقانی» به طرح این مسئله پرداخت؛ اما توجه ایشان بیشتر بر روی دو جز آخر ترکیب است مانند طهمورث‌امکان، قبادفر، فریدون‌لوا.

کتاب‌نامه

- آیدنلو، سجاد (۱۳۸۳). «نکته‌هایی درباره تلمیحات شاهنامه‌ای خاقانی»، پژوهش‌های ادبی، شماره چهارم، صص ۷-۳۷.
- ابن‌منظور، محمدبن مكرم (۱۹۹۴ م). لسان‌العرب، الطبعة الثالثة، بيروت: دار صادر.
- اردلان جوان، سید علی (۱۳۳۷). تجلی شاعرانه اساطیر و روایات تاریخی و مذهبی در اشعار خاقانی، مشهد: آستان قدس رضوی.
- اسدالله‌یف، سعدالله (۱۳۷۳). «چرا زردشت را ابراهیم دانسته‌اند؟»، کیهان فرهنگی، شماره ۱۰۹، صص ۳۸-۳۹.
- اسدی طوسی (۱۳۱۷). گرشاسپ‌نامه، چاپ حبیب یغمایی، تهران: بروخیم.
- استعلامی، محمد (۱۳۸۷). نقد و شرح قصاید خاقانی، چاپ اول، تهران: زوآر.
- امامی، نصرالله (۱۳۷۹). ارمان صبح (برگزیده قصاید خاقانی شروانی)، تهران: جامی.
- امیر مشهدی، محمد و دیگران (۱۳۸۹). «استعاره‌های نو و چندلایه در شعر خاقانی»، فنون ادبی، ش ۲ (پیاپی ۳)، صص ۸۱-۹۶.
- پارسا، سید احمد و فردین حسین پناهی (۱۳۹۰). «استعاره‌های ترکیبی، گونه‌ای نویافته از استعاره در سروده‌های خاقانی شروانی»، بوستان ادب، ش ۸، صص ۲۵-۵۰.
- ترکی، محمد رضا (۱۳۹۴). نقد صبرفیاض، تهران: سخن.
- ترکی، محمد رضا (۱۳۹۴). «در حاشیه نقد و شرح قصاید خاقانی و پاسخ به ابهامات استاد استعلامی»، کتاب ماه ادبیات، ش ۷۹، صص ۱۸-۳۷.
- خاقانی شروانی، افضل‌الدین ابراهیم (۱۳۱۶). دیوان خاقانی شروانی، تصحیح علی عبدالرسولی، چاپ اول، تهران: وزارت فرهنگ.
- خاقانی شروانی، (۱۳۸۸). دیوان خاقانی شروانی، تصحیح ضیاء‌الدین سجادی، چاپ نهم، تهران: زوآر.
- خاقانی شروانی، (۱۳۷۵). دیوان خاقانی شروانی، یا مقدمه استاد بدیع‌الزمان فروزانفر، به اهتمام جهانگیر منصور، تهران: نگاه.
- خاقانی شروانی، (۱۳۷۵). دیوان خاقانی شروانی، ویراسته میرجلال‌الدین کزازی، چاپ اول، تهران: نشر مرکز.
- خواجهت، بهزاد (۱۳۸۷). «عوامل ایجاد ابهام در شعر معاصر فارسی»، ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناسی (زبان و ادبیات فارسی)، ش ۱۱، صص ۷۵-۹۷.
- ذاکرالحسینی، محسن (۱۳۸۱). «نگاهی به دنیای خاقانی»، نامه فرهنگستان، دوره پنجم، ش ۴، صص ۱۴۱-۱۴۶.
- دشتی، علی (۱۳۸۱). خاقانی شاعری دیرآشنا، چاپ چهارم، تهران: امیرکبیر.
- رستگار فسایی، منصور (۱۳۵۳). تصویرآفرینی در شاهنامه، شیراز: کورش.

ابهام و ابهام‌آفرینی در تلمیحات اسطوره‌ای، حماسی و عیسوی... ۲۵

زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۸۳). دیدار با کعبه جان (درباره زندگی، آثار و اندیشه خاقانی)، تهران: سخن.

شرف‌الدین قزوینی، فضل‌الله (۱۳۸۳). المعجم فی آثار ملوک العجم، تصحیح احمد فتوحی‌نسب، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

شفیعی کدکنی، محمد رضا (۱۳۹۱). رستاخیز کلمات، تهران: سخن.

شفیعی کدکنی، محمد رضا (۱۳۶۶). صور خیال در شعر فارسی، چاپ سوم، تهران: آگاه.

شمیسا، سیروس (۱۳۶۶). فرهنگ تلمیحات (اشارات اساطیری، داستانی، تاریخی و مذهبی در ادبیات فارسی)، چاپ اول، تهران: میترا.

شمیسا، سیروس و میرجلال‌الدین کزازی و محمود عبادیان (۱۳۶۹). در پیرامون رستم و اسفندیار (به همراه متن کامل از شاهنامه مسکو)، تهران: جهاد دانشگاهی.

شیری، قهرمان (۱۳۸۸). «روان‌شناسی ابهام در شعر خاقانی»، فصلنامه تاریخ ادبیات، ش ۶۲. صص ۱۲۳-۱۵۰.

شیری، قهرمان (۱۳۹۰). «اهمیت و انواع ابهام در پژوهش‌ها»، فنون ادبی، ش ۲. صص ۱۵-۳۶.

عطار نیشابوری، فریدالدین محمد (۱۳۵۹). دیوان عطار، حواشی و تعلیقات م. درویش، چاپ دوم، تهران: جاویدان.

طوسی، محمدبن محمودبن احمد (۱۳۸۲). عجایب‌المخلوقات، تصحیح منوچهر ستوده، تهران: علمی فرهنگی.

فتوحی رودمعهنی، محمود (۱۳۸۶). بلاغت تصویر، تهران: سخن.

فتوحی رودمعهنی، محمود (۱۳۸۷). «ارزش ادبی ابهام از دو معنایی تا چندلایگی»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تربیت‌معلم، ش ۶۲. صص ۱۷-۳۶.

فرای، نورتروپ (۱۳۷۹). رمز کل: کتاب مقدس و ادبیات، ترجمه صالح حسینی، تهران: نیلوفر.

فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۶۶). شاهنامه، به تصحیح جلال خالقی مطلق، با مقدمه احسان یارشاطر، دفتر یکم، نیویورک.

فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۶۹). شاهنامه، به تصحیح جلال خالقی مطلق، با مقدمه احسان یارشاطر، دفتر دوم، نیویورک.

فرمینا، آنالیونا و الکساندر بیلرت (۱۳۹۴). شفای غمگنان (پژوهشی در تحفه‌العراقین حکیم خاقانی)، ترجمه کاظم فیروزمند، چاپ اول، تهران: نسل آفتاب.

فروزانفر، بدیع‌الزمان (۱۳۸۷). سخن و سخنوران، تهران: زوار.

قره‌گزلو، سعیدالله (۱۳۶۸). «طرح چند بیت از خاقانی و توضیح یک ماجرای تاریخی از قصیده‌ای از وی»، جستارهای ادبی، ش ۸۴. صص ۷۹-۹۴.

قره‌گزلو، سعیدالله (۱۳۸۴). «آتش اندر چنگ»، کتاب ماه ادبیات و فلسفه، ش ۹۶. صص ۷۶-۸۳.

- کریمی، محمدحسین و دیگران (۱۳۸۷). «آشنایی‌زدایی از داستان‌های قرآنی در دیوان خاقانی»، گوهر گویا، ش ۵، صص ۷-۳۶.
- کزازی، میرجلال‌الدین (۱۳۸۹). گزارش دشواری‌های دیوان خاقانی، چاپ ششم، تهران: مرکز. ماحوزی، مهدی (۱۳۷۷). آتش اندر چنگ، چاپ اول، تهران: زوآر.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۶۰). صور ابهام در شعر فارسی، تهران: زوآر.
- محمدی، علی (۱۳۸۷). «ابهام در شعر فارسی». رخسار اندیشه، به کوشش ابراهیم خدابار، تهران: دانشگاه تربیت مدرس، صص ۵۶۱-۵۸۲.
- معدن‌کن. معصومه (۱۳۷۵). نگاهی به دنیای خاقانی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- معدن‌کن. معصومه (۱۳۷۵). «پرتوی از هنر و خلاقیت خاقانی»، مجلهٔ دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، ش ۱۶۰-۱۶۱، صص ۲۲۷-۲۵۱.
- مهدوی‌فر، سعید (۱۳۸۹). «آسیب‌شناسی تصحیح دیوان خاقانی بر اساس سبک شاعری او»، سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، ش ۴ (پیاپی دهم)، صص ۱۸۵-۲۰۶.
- مهدوی‌فر، سعید (۱۳۹۱). «اصالت تصویری مهم‌ترین معیار در تصحیح دیوان خاقانی»، بوستان ادب، ش ۱ (پیاپی یازده)، صص ۱۷۵-۱۹۶.
- مهدوی‌فر، سعید (بی‌تا). «بدخوانی‌های دیوان خاقانی»، مجموعه مقالات هفتمین همایش بین‌المللی انجمن ترویج زبان و ادب فارسی، جلد دهم. صص ۶۵-۸۴.
- مهدوی‌فر، سعید (بی‌تا). «تصحیح انتقادی چند بیت از خاقانی»، مجموعه مقالات نهمین همایش بین‌المللی انجمن ترویج زبان و ادب فارسی، صص ۷۵۲۰-۷۵۳۵.
- مهدوی‌فر، سعید (۱۳۹۱). «کاستی عمدهٔ گزارش دشواری‌های خاقانی»، گزارش میراث، دورهٔ دوم، ش ۳، صص ۱۳۱-۱۵۰.
- میرصادقی، میمنت (۱۳۷۷). واژه‌نامهٔ هنر شاعری، تهران: مهنار.
- مینورسکی، ولادمیر (۱۳۳۲). «خاقانی و آندرونیوکوس کومنه‌نوس»، ترجمهٔ دکتر عبدالحسین زرین‌کوب، فرهنگ ایران زمین، صص ۱۱۱-۱۷۲.
- وحیدیان‌کامیار، تقی (۱۳۷۹). بدیع از دیدگاه زیبایی‌شناسی، تهران: دوستان.
- هفت لشکر (طومار جامع نقالان)، (۱۳۷۷). مقدمه، تصحیح و توضیح مهران افشاری و مهدی مدائنی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- همدانی، فاضل‌خان و دیگران (۱۳۸۳). ترجمهٔ کتاب مقدس عهد عتیق و عهد جدید، تهران: اساطیر.